

JAN BURIAN

KONSTANTIN — NEPOKŘTĚNÝ KŘEŠŤAN

Náboženský profil císaře Konstantina a konkrétní projevy jeho osobního přesvědčení ve vztahu ke křesťanství a pohanství se staly trvalou obsahovou součástí studií, věnovaných osobnosti tohoto významného činitele pozdněantického období, stejně jako děl, zaměřených na vývoj antického křesťanství zejména z hlediska vzájemného poměru církve a státní moci. Osvětlení pohnutek, jež vedly Konstantina k zrovnoprávnění křesťanství, a důsledků, které mělo uznání církve za instituci reprezentující křesťanský svět v jeho poměru k pozdněantickému státu, vedlo k odchylným názorům na skutečný osobní náboženský postoj Konstantinův k odehrávajícím se nábožensko-politickým konfliktům.

Jinými slovy by bylo možné formulovat tento problém asi v tom smyslu, zda zrovnoprávnění křesťanství a politika Konstantina vůči církvi vyplývaly z jeho upřímné konverze, k níž došlo v souvislosti s událostmi u Mulvijského mostu, nebo jen z chladné politické kalkulace císaře, který se ke křesťanství hlásil formálně a niterně zůstával věrný pohan-skému přesvědčení.¹

¹ Z bohaté literatury, obírající se Konstantinem a jeho náboženskou charakteristikou, lze zde uvést užší výběr hlavních monografií: K. HÖNN, *Konstantin der Große. Leben einer Zeitwende*. Leipzig 1945, 157 nn.; A. ALFÖLDI, *The Conversion of Constantine and Pagan Rome*, Oxford 1948, 105 nn.; L. VOELKL, *Der Kaiser Konstantin. Annalen einer Zeitwende*. München 1957; J. VOGT, *Konstantin der Große und sein Jahrhundert*, München 1960 (2. přepracované vydání); R. MacMULLEN, *Constantine*, London 1969; T. D. BARNES, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge, Mass. — London 1982; týž. *Constantine and Eusebius*, Cambridge, Mass. — London 1981. Konstantinová otázka byla i jedním z problémů, probíraných na X. mezinárodním kongresu historických věd v Římě v roce 1955, kde úvodní analýzu celého problému zpracoval J. VOGT: *Die constantinische Frage*. Viz *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche II: Storia dell'Antichità*, Firenze 1955, 377 nn. Základní přehled o vývoji badatelských názorů na Konstantina a jeho politiku zejména v náboženské oblasti poskytuje sborník statí publikovaný H. KRAFTEM, *Konstantin der Große (Wege der Forschung CXXXI)*, Darmstadt 1971. Srv. in-struktiivní úvod vydavatele na str. 1—18 a rozsáhlý přehled nové literatury sestavený U. SCHMIDTEM (457—462). Srv. i analogický sborník *The Conversion of Constantine*. Edited by J. W. EADIL, Huntington — New York 1971 (reprint 1977).

Pramenná základna, ze které je možno při řešení této otázky vycházet, není bohužel natolik jednoznačná, aby umožňovala přesvědčivě tu či onu generalizaci. Spor o Konstantinovu charakteristiku je starého data a na jeho počátku stojí E. GIBBON, který spatřoval v císaři bezohledného egoistu, podřizujícího veškeré své jednání úzce osobním cílům.² J. BURCKHARD ve svém pojetí Konstantina zdůraznil politickou motivaci jeho zásahů do soudobého náboženského života a v podstatě odmítal možnost, že by Konstantin jednal i z čistě náboženských pohnutek.³ V podobném duchu viděl B. ENGELS v Konstantinovi především zkušeného politika, který si uvědomoval sílu tehdejší církve a využil jí k upevnění své osobní moci.⁴ Politický aspekt jako rozhodující činitel Konstantinových náboženských rozhodnutí se stal stěžejním bodem Konstantinovy charakteristiky v pojetí H. GRÉGOIREA, který vylíčil císaře jako pohanského politického činitele, který prosazoval svou osobní koncepci a teprve v roce 324 se zcela formálně přihlásil ke křesťanství.⁵

Při úvahách o Konstantinově osobním náboženském postoji v době, kdy zápas mezi pohanstvím a křesťanstvím si po zřetelném neúspěchu Diokletianovy náboženské politiky vynucoval nový přístup ke svému řešení, bylo nutno brát v úvahu poměr a ráz císařských opatření, učiněných na podporu církve, a na druhé straně jeho postoj vůči vyznavačům pohanských představ.⁶ V tomto ohledu je třeba konstatovat, že Konstantin se zřejmě opravdově snažil přispět k posílení církve a k upevnění její vnitřní jednoty, takže soudobý křesťanský svět v něm mohl plným právem spatřovat svého hlavního ochránce ze strany světské moci. Avšak na druhé straně Konstantinův postoj k pohanům nebyl zdaleka přímočaře odmítavý, jak by se mohlo zdát vzhledem k císařově orientaci na spolupráci s církví.

Důsledný rozchod s pohanstvím nebyl pro Konstantina možný zejména jakožto nejvyššího představitele státní moci, ale ani jako pro člověka vychovaného v pohanském duchu a oddaného vyznavače slunečního boha. Konstantinův vztah k pohanství, jeho některým soudobým představitelům i stále existujícím náboženským přežitkům ukazuje, že Konstantin v tomto ohledu sám nezacházel do krajností a že se snažil předejít situaci, jež by vyústila v násilnou kristianizaci stále ještě početných

² *The Decline and Fall of the Roman Empire I—VII, 1776—1788*; Cituji dle vydání *The Modern Library, New York* (bez uvedení roku), I 560nn. V českém výboru E. GIBBON, *Úpadek a pád římské říše, Praha 1983*, přiloženém J. KLABOUCHEM, nejsou pasáže věnované Konstantinovi, zařazeny.

³ *Die Zeit Constantins des Großen*, Basel 1853. Cituji dle vydání Phaidon-Ausgabe, Wien (bez udání roku), 250 nn.

⁴ B. ENGELS, *Bruno Bauer a prvotní křesťanství (1882)*; viz MARX—ENGELS—LENIN, *O ateismu, Praha 1974*, 54: „... ctizádnostivý Konstantin nakonec viděl v přijetí tohoto nesmyslného náboženství nejlepší prostředek, jak se vyvíhnout na samovládcé nad římským světem.“

⁵ *Die „Bekehrung“ Konstantins des Großen*, in: H. KRAFT, *Konstantin der Große*, Darmstadt 1974, 175 nn.; srv. zvl. 211 nn.

⁶ Z bohaté literatury k této problematice viz zejména: H. DÖRRIES, *Das Selbstzeugnis Kaiser Konstantins*, Göttingen 1954 *passim*; týž, *Konstantin der Große*, Stuttgart 1958, 182 nn.; H. KRAFT, *Kaiser Konstantins religiöse Entwicklung*, Tübingen 1958 *passim*; L. DE GIOVANNI, *Costantino e il mondo pagano. Studi di politica e legislazione*. Napoli 1977.

vrstev pohanského obyvatelstva. Zůstával ve styku s pohanskými intelektuály a vystoupil nakonec na ochranu práv pohanů vyznávat i v nové situaci po roce 313 své vlastní náboženské přesvědčení.⁷

Rozbor Konstantinových zákroků, jež se obvykle interpretují jako protipohanské, ukazuje, že císař jejich vydáním nemusil sledovat výhradně náboženské cíle, ale že mohl mít na mysli zájmy císařské moci či etické principy, k nimž se již v dřívější době propracovala stoická či novoplatónská etika. Omezení gladiátorských her,⁸ které se uvádí jako jeden z jeho nejvýraznějších zákroků proti tradičním římským pohanským zvyklostem, nemuselo být nikterak výrazem císařova křesťanského smýšlení. Pohanská víra v Konstantinově pojetí se značně odlišovala od zásad tradičního římského polyteismu, který Konstantin odmítal jako jednu z příčin úpadku Říma.⁹ Pohanské náboženské představy se za císařství stále zřetelněji vyvíjely směrem k monoteismu a kladly na své stoupence vyšší morální nároky, jimž bylo stejně jako křesťanské morálce cizí zabíjení lidí v arénách.

Za zákrok proti pohanství se někdy považuje i Konstantinovo rozhodnutí omezit haruspiciu,¹⁰ avšak ani v tomto případě není Konstantinův záměr namířen proti haruspicině jako specifické a zřejmě stále ještě značně rozšířené formě pohanské náboženské víry. Konstantin totiž tvrdě trestá dotazy haruspiků prováděné jednotlivci v soukromých domech, ale ponechává haruspikům možnost věštít v chrámech a pod kontrolou veřejnosti. V některých případech dokonce dotazy u haruspiků doporučuje.¹¹ Smysl těchto opatření je jasný. Konstantinovi nešlo o likvidaci haruspiciny jako takové, ale o to, aby jí nebylo možno zneužít některými jednotlivci k vyvolávání neklidu mezi obyvatelstvem. V daném případě se mělo nepochybně v první řadě zamezit možnosti soukromých dotazů na budoucnost císaře, osobnost jeho eventuálního nástupce apod.

Pochybnosti o důslednosti Konstantinovy konverze vyvolávala i odanost císaře slunečnímu kultu.¹² Přežívání tohoto kultu v křesťanském prostředí představuje značně složitou otázku a nebylo zdaleka jen osobním Konstantinovým problémem. Pohanský monoteismus, který zhruba od poloviny 3. stol. n. l. nabýval stále konkrétnější podoby, se soustřeďoval právě na uctívání Héliá jakožto nejvyššího božstva. O rozšíření této představy svědčí i okolnost, že s Héliem byl v křesťanském pojetí ztotožňován i sám Kristus. Z hlediska dobové atmosféry nebylo tudíž ničím výjimečným, že Konstantin se dával dlouho zpodobňovat jako Hélios, popř. s jeho charakteristickými atributy, na důkaz nadpřirozené podstaty své moci.

⁷ H. DÖRRIES, *Das Selbszeugnis Kaiser Konstantins*, Göttingen 1954, 330 n.; týž *Konstantin der Große*, 138. Euseb. *Vita Const.* II 56–60.

⁸ *Cod. Theod.* XV 12, 1 z r. 325. K. SCHNEIDER (PW RE, Suppl. III, Stuttgart 1918, 771 n.) ukazuje, že nejde o skutečný zákaz gladiátorských her.

⁹ H. DÖRRIES *Konstantin der Große*, 137.

¹⁰ *Cod. Theod.* IX 16, 1–2 (r. 319). Srv. C. O. THULIN, *Die etruskische Disziplin III*, Göteborg 1906, 140 n.

¹¹ *Cod. Theod.* XVI 10, 1.

¹² K této otázce zaujímají stanovisko prakticky všichni autoři, zabývající se Konstantinem (viz pozn. č. 1). Kromě toho viz i F. ALTHEIM, *Der unbesiegt Gott. Heidentum und Christentum*, Hamburg 1957, 103 nn.

Konstantinova opatření, učiněná s cílevědomým záměrem podpořit křesťanství a zejména církve, jsou takového rázu, že dávají oprávnění názoru, podle něhož lze Konstantina označit za prvního křesťanského panovníka. Okolnosti Konstantinova vítězství u Mulvijského mostu, postoj, jež císař zaujal vůči donatismu, a způsob, kterým vystoupil proti ariánství, nemohl nechat nikoho na pochybách, že má zájem na upevnění pozic křesťanství uvnitř impéria a na jednotné církvi jakožto na pevné opoře státní moci. Svým jednáním dával současně najevo, že je odhodlán prosazovat svou vladařskou autoritu i při věroučných sporech, oslabujících vnitřně církve. Pro jeho postoj k pohanům i k církvi je patrné odhodlání udržet si rozhodující mocenské postavení nad celou společností i jejími složitými vnitřními vztahy a konflikty. Tento postoj pramenil z vědomí komplexnosti císařské moci, již se musí podřídit i církve v důsledku toho, že jí císař poskytuje ochranu a podporu v problémech vyplývajících z jejího postavení v soudobé společnosti. Konstantin zůstával ostatně i nadále nejvyšším pontifikem a i z tohoto titulu zřejmě nepochyboval o oprávněnosti svých zásahů do církevních záležitostí.

V hodnocení Konstantinova osobního náboženského stanoviska působil některým badatelům obtíže fakt, že císař přijal křest teprve několik dní před smrtí.¹³ Z toho se vyvozovalo, že Konstantin zůstával přes svůj kladný vztah ke křesťanství a církvi sám nadále pohanem,¹⁴ že se jen postupně zbavoval vlivů své pohanské minulosti a že události, odehrávající se u Mulvijského mostu, jakož i následné zrovnoprávnění křesťanství nelze považovat za projev jeho osobní konverze a definitivní rozchod s pohanskou minulostí.

Proti této námitce byl vznesen argument, propracovaný u nás zejména v dílech J. ČEŠKY,¹⁵ poukazující na skutečnost, že ve 4. stol. n. l. křest nebyl nezbytnou podmínkou příslušnosti laického jednotlivce ke křesťanské společnosti. Naopak, mnozí křesťané odkládali přijetí křtu do pokročilého věku, neboť podle rozšířené představy křest zbavoval hříchů a byl z tohoto hlediska funkční právě v době krátce předcházející očekávané smrti. Tato praxe však mohla být využívána, jak ukázal H. KRAFT,¹⁶ k taktickému oddalování křtu lidmi, kteří měli zájem spíše se pokřtění vyhnout, nežli je přijmout.

O Konstantinovi se vyprávělo, že se chce dát pokřtít v řece Jordánu, následovat tak samotného Krista¹⁷ a tímto způsobem okázale zdůraznit své křesťanské smýšlení. Jako císař však zůstával ve vrcholné fázi svého života i vlády nepokřtěným křesťanem, jak bývá označována tato skupina Kristových vyznavačů, k níž patřili po jistou dobu svého života i ně-

¹³ Stalo se tak v Nikomédii. H. KRAFT, *Kaiser Konstantins religiöse Entwicklung*, 151 uvádí, že o biskupech, které sem Konstantin před svou smrtí povolal, nic bližšího nevíme. Přípouští však, že při této události, která vyvrcholila Konstantinovým křtem, hrál hlavní roli Eusebios z Nikomédie jakožto episcopus loci. K jeho osobnosti viz JULICHER, *PW RE VI 1*, Stuttgart 1907, 1439 nn. (Eusebios 25).

¹⁴ J. ČEŠKA, *Rímský stát a katolická církev ve IV. století*, Brno 1983, 37 pozn. 92 upozorňuje, že tento mylný názor se běžně traduje v české literatuře. Proti tomu staví svůj názor sr. *Rímský dominát*, Brno 1976 (1978), 81 nn.

¹⁵ *Lateránský obelisk a křesťanství Constantina Velikého*, SPFFBU E 14 (1969), 95 nn.; *Rímský dominát*, 82 n.; *Rímský stát a katolická církev*, 37 nn.

¹⁶ *Kaiser Konstantins religiöse Entwicklung*, Tübingen 1955, 151 nn.

kteří církevní otcové.¹⁸ Z tohoto hlediska není tedy postup Konstantinův ničím výjimečný, ani nemůže být uváděn jako důvod k pochybnostem o císařově konverzi v souvislosti s bitvou u Mulvijského mostu a vydáním milánského ediktu.

Dával-li však státník typu Konstantinova přednost postavení nepokřtěného křesťana a odsouval-li křest až na dobu předcházející bezprostředně své smrti, musel mít k tomuto rozhodnutí závažné důvody, a to jak politického, tak náboženského rázu.

Přijetí křtu císařem zanedlouho po konverzi by mělo nepochybně široký ohlas v celé říši a vedlo by zřejmě k okamžitému rozšíření řad věřících. Avšak, jak již bylo řečeno, Konstantin i po své konverzi se snažil zachovat si nikým a ničím nerušenou vladařskou autoritu, kterou stále potřeboval k efektivnímu řízení světové římské říše. Přijetím křtu by se nutně posílila jeho závislost na vedoucích činitelích katolické církve a omezily by se i jeho možnosti potřebných kontaktů s pohany — i s heretiky.¹⁹ Konstantin měl nepochybně jasnou představu o potřebách současného římského impéria i o svých povinnostech jakožto svrchovaného představitele římského státu a snažil se vyhnout rostoucímu vlivu i tlaku vedoucích církevních činitelů. Jako pokřtěný křesťan by nepochybně ztratil, nebo si alespoň značně zúžil prostor, potřebný k samostatnému rozhodování.

Druhým činitelem působícím na Konstantinovo rozhodnutí přijmout křest až na sklonku své životní i vladařské dráhy byla nepochybně snaha dovršit tímto krokem svou předchozí nábožensko-politickou činnost a vytvořit si tak předpoklady k získání slávy, přetrvávající jeho vlastní smrt po dlouhou řadu příštích generací.

Je samozřejmě otázka, do jaké míry mohl Konstantin předvídat vývoj událostí po své smrti i hodnocení, s nímž se u vedoucích církevních kruhů setká jeho celkové dílo. Z tohoto hlediska představuje i závěr našich úvah jenom jedno z možných řešení, které vychází z předpokladu, že náboženská politika Konstantina vždy byla těsně spjata s politickými aspekty a jeho osobními zájmy.

Konstantin nebyl řadový mocnář, toužící po věhlasu, jehož se běžně dostávalo většině jeho předchůdců v době jejich vlády, ale který obvykle pohasinal krátkou dobu po jejich smrti. Osobním Konstantinovým přáním byl nepochybně věčný život na tomto světě. Konstantin si při svém reálném pohledu na tehdejší stav věci musel být vědom, že tohoto cíle může dosáhnout jen v nejtěsnějším spojení s upevňujícím se křesťanstvím a katolickou církví, s níž za své vlády udržoval živé kontakty. Všestranná podpora církve, založení Konstantinopole jako nového, křesťanského hlavního města římského impéria a přijetí křtu na sklonku života vytvářely reálné předpoklady k tomu, aby Konstantin vešel do dějin jako jeden z činitelů, kteří rozhodujícím způsobem napomohli k upevnění křesťanství a církve v pozdním římském impériu a vytvo-

¹⁷ Euseb. Vita Const. IV 62, 2; H. KRAFT, Kaiser Konstantins religiöse Entwicklung, 153.

¹⁸ J. ČEŠKA, SPFFBU E 14 (1969), 107; Římský stát a katolická církev, 37 nn.

¹⁹ O Konstantinově vztahu k Areiovi srv. J. ČEŠKA, Římský dominát, 58 nn., Římský stát a katolická církev, 33 nn.

řili předpoklady k jejich dalšímu rozmachu. Události, k nimž došlo po Konstantinově smrti, potvrdily správnost předpokladu, že i osobnost typu a významu Konstantina si může pozemskou nesmrtelnost získat jen jako křesťanský svatý. Předsmrtný křest, pro který se Konstantin rozhodl, byl jedním z prostředků, který mu umožnil opustit triumfálně tento svět, i když za cenu, že se sám své slávy již nedožije.

KONSTANTIN — EIN UNGETAUFTER CHRIST

In den meisten modernen Konstantin dem Großen gewidmeten Werken wird der Kaiser als ein ungetaufter Christ charakterisiert, der sich zwar erst kurz vor seinem Tode taufen ließ, aber seit seinem Sieg bei Pons Mulvius die katholische Kirche in ihrem Kampf um innere ideologische und organisatorische Einheit unterstützte und sich selbst innerlich zum christlichen Glauben bekannte. In dem vorliegenden Aufsatz wird gezeigt, daß die Lage, in der sich Konstantin als ein ungetaufter Christ befand, im Grunde seinen politischen Interessen entsprach, weil sie ihm ermöglichte, den Einfluß der katholischen Kirche auf seine politischen Entscheidungen zu eliminieren und sein Verhältnis zu den heidnischen Kreisen selbständiger zu gestalten. Der Entschluß, sich erst kurz vor dem Tode taufen zu lassen, war im 4. Jh. bekanntlich kein für Konstantin charakteristischer Sonderfall. Dieser in vieler Hinsicht demonstrative Schritt Konstantins bildete jedoch den Höhepunkt seines Lebens und seiner Herrscherkarriere und repräsentierte zugleich eine Vorstufe zu seinem zukünftigen Heiligsprechen.